

С. Наріжний

ОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

С. Наріжний

Полтавський Університет

Львів. Бібліотека
АН УРСР

НАРИЖ

1930

378 (47.713)

4484 (24c) 711.9 ⁸

Полтавський український університет, заснований у 1918 році, проіснував недовго — якихось два роки, виявив надзвичайно надій у діяльність, і був заневащений у тій руїні, якої зазнала Україна в пізніших літах.

В сьогоднішніх обставинах нашого розбиття й знесилення мимоволі піддався пам'яті. Хочеться повернутися назад, глянути в колыску мерця, щоб згадати його дитинство, повне життя й надій. Здається, що помер кав'ю. Так лише здається. Мов та молода деревина, вкрита яскравим цвітом, жив і розвивався Полтавський університет, неомітно перетворюючи свої буйні квіти в чудодійні овочі. Все промовляло за добрий врожай. Не судилося... Прийшов ворог народу українського й культури людської. Повне цвіту й надій, молоде дерево було звичене жорстокою рукою дикуна; його квіти було топтано брудними чобітьми... Та пеламавши гілку, нешкодуючи кав'ю коріння його молоді і не зовсім ще кріпке, дикуна рабівник все ж не мав стільки сил, щоб згинути його зовсім. І лишилося воно при житті скаліченим і напівзпосаганим. Тяжкої руїни загло, але й живу чісь виявило надзвичайну.

Коли я згадую Полтавський університет, я згадую не лише ті стіни й ту обстановку, в якій я, як його студент, разом з сотнями своїх товаришів слухав викладів; і не лише тих професорів, що ці виклади вголосували. В моїй пам'яті Полтавський університет в'яжеться з цілою добою минулого, уже пережитого й історичного. В'яжеться органічно, як прояви того інтелектуального громадського життя, що було найвидатнішою властивістю цієї доби. Коли б я шукав за порівнянням цьому, то мусів би згадати український університет у Празі: як останній історично буде зв'язаний цілком з добою нашої еміграції, так Полтавський університет лишився на зазжди зв'язаний з початком української революції, з добою того національного відродження й культурно-просвітнього руху, що переживала вся Україна, а в ній Полтавщина — в незабутніх 1917-18 і пізніших роках.

Полтавський університет, як прояв нашого національно-культурного відродження, не був одинокий. Він тільки так би мовити, коронував собою той культурно-просвітній рух на Полтавщині, що тоді стихійно цілком відбувався по цілій Україні. Початий з перших же днів революції, десь на початку березня 1917 року, рух цей організації виявився в численних Просвітах та їх об'єднаннях, культурно-просвітній діяльності кооперації (головним чином споживчої) та земських установах, а також у легалізованій і поширеній діяльності гуртків середшкільної молоді. Всі ці установи й організації закроювали тоді свої проекти культурно-просвітньої діяльності на дуже широкий масштаб, укладали для неї програми-максимуми. Взагалі, це був час, коли освіта вважалася тою ціннішою водою, яка одна містить в собі чудодійну силу проти всіх хвороб, яка є одним і універсальним засобом рятунку від усіх історичних бід і нещастій української дійсності.

Переїняти такою традицією, з завданням скорішого досягнення вимірних наслідків світі, новопостанові організації, руками своїх діячів-спішили засновувати дуже численні і дуже різноманітні культурно-просвітні підприємства, починаючи від таких примітивних, як драматичні вистави чи мандрівні бібліотеки, й кінчаючи ріжкими школами, театрами, студіями, курсами, музеями і т. ін. Був це час коли ціле громадське життя на Україні розвивалося під прапором такої культурно-просвітньої праці, яка пізніше цілком незаслужено зневажалася під назвою просвітництва. Культурно-просвітній рух початку революції особливо захоплював собою українську інтелігенцію й українську молодь. Для останньої він був не тільки просвітнім, — був якимсь виявом революційної енергії й громадського життя взагалі.

Засновання українського університету в Полтаві завершує собою цей просвітний рух на Полтавщині. В утворення його взяли участь усі ті організації, що цей рух в собі осередили — Просвіта, Земство, Кооперативний Союз. На жаль, за браком точніших даних, я не можу означити пайки кожного з них у справі засновання. Та це врешті не так і потрібно зараз. Чи ця участь була формальною, чи фактичною, чи коштами, чи людьми — це справи не мій яє: фактом лишається певне співробітництво всіх цих установ і організацій в справі утворення української високої школи в Полтаві. Співробітництво й опіка українським університетом з боку його фундаторів виявлялися й пізніше, особливо в критичні моменти, якими для університету були денікінішча й совітський режим. Найбільша доля праці по організації й честь самого відкриття в Полтаві українського університету припадає все ж Полтавській Просвіті з її чільним діячем тоді Ол. Левицьким, але участь у цій справі Полтавського земства й кооперації, рівно ж як і де-кого з членів українського клубу в Полтаві теж була досить видатною.

Зупиняючися на цьому докладніше, я хочу підкреслити той факт, що Полтавський університет був витвором громадської ініціативи й громадських зусиль. Це стараюся підкреслити тому, що в пізнішій літературі подекуди звертається увага на час офіційного відкриття Полтавського університету (вересень 1918 р.) і на цій підставі родиться певний висновок про особливі заслуги в цій справі тодішньої держави. Полтавський університет застосовується у низку таких установ, як Українська Академія Наук і державні університети у Києві та Кам'янці-на-Поділлі. Не берусь судити, наскільки тамті високі установи можна вважати продуктом лише певної доби відродження української державності, але що торкається Полтавського університету, то вже своїм повстанням забдичує виключно громадській ініціативі і час відкриття його не має ніякого зв'язку з участю держави в справі його організації. Погажним зовнішнім доказом цього може служити той факт, що Полтавський університет ніколи державним не називався, а від початку носив ім'я свого матірнього пня — Полтавського Товариства «Просвіта».

Чи брала взагалі держава якусь участь у підготовчій діяльності по його утворенню? Відповіді на це питання з певністю не берусь. Знаю лише, що ні республіканська, ні гетьманська українська влада не була проти проєкта відкриття українського університету в Полтаві, але тут же мушу нагадати, що в ті часи українська державна влада взагалі не перешкождала подібного роду підприємствам. Пригадаю також і те, що на врочистому відкритті Полтавського університету (здається 16 вересня 1918 року) ніби ім'єм влади промовляв В. Н. Андрієвський, тоді губерніяльний комісар освіти на Полтавщині. Його виступ було зустрінуто надзвичайно прихильно, а його довша промова на цьому святі була вислухана з великою увагою. Але виступ В. Андрієвського українське громадянство вітало не як виступ представника тодішньої державної влади — про його конфлікти з губернієськими органами цієї влади всім було досить відомо — а як виступ добре знаного на Полтавщині українського діяча і заслуженого оборонця національних позицій, що додав не мало й своєї праці до організації української високої школи в Полтаві. На жаль, сам В. Н. у своїх споминах «З минулого» не зупиняється зовсім на справі полтавського університету, хоч про його повстання він певно міг би подати не мало цінних відомостей. Про якусь іншу участь представників тодішньої влади чи їх органів у організації університету мені досі не доводилося ніде ні читати, ні чути. Пояснювати це можу тільки тим, що такої участі або не було зовсім або ж вона виявилася дуже побіжно й непомітно. Не з державної ініціативи ця установа повстала й не державними силами вона була утворена. Вперше до близьких стосунків з державою Полтавський університет прийшов і державної опіки зазнав уже засовітського режиму — тоді його було удержавлено, але це удержавлення було разом і його смертю.

* * *

Культурно-просвітня праця на Україні в 1917-18 рр. переводилася

по якомусь максимальному програму. В короткий час хотілося здобути те, на що й при кращих обставинах були потрібні довгі роки. Не помиляюся, коли скажу, що в тому рухові і тодішній діяльності було дуже багато гарячого захоплення й трохи замало холодного розрахунку. Праця в значній мірі провадилася наспіх і не ґрунтовно. В багатьох місцях народжувалися такі культурні установи, для яких ще не виспіли там об'єктивні умови й які при перших несприятливих ударах так само скоро занепадали, як перед тим і народжувалися. Прикладів цього можна було б навести дуже багато.

Чи не був одним з таких і український університет у Полтаві? Витвором випадковим, слабим і маложиттєвим? По всебічному зваженню обставин і справи мусимо рішуче заперечити таке твердження. Проти нього свідчить наступне: по-перше Полтавщина від довгого часу мала досить значну потребу у високій школі, по-друге, Полтава мала дані для засновання у себе такої школи й, по-третє, полтавські організації приступили до здійснення самої справи надзвичайно помірковано й обережно.

Потреба полтавчан у високій школі задовольнялася раніше студіями в старих університетських містах (переважно в Києві та Харькові), а з початком революції частково також юридичним факультетом у Полтаві, що був філією Харківського університету. Цей факультет цілком російський по викладовій мові й ніби по складу своїх професорів, розпочав функції вже з осені 1917 року, значно раніше українського університету. Професорський склад його творили харківські сили й тільки одиниці були з місцевих правничих кол. Слухачів цей факультет мав сотні. Це далеко не були самі росіяне, хоч факультет ніби й був російський. Не були це й люди, що хотіли виключно правничої підготовки або мріяли лише про юридичну діяльність у майбутньому. Була це студіюча молодь Полтавщини — мійська і сільська — переважно українська по своєму походженню, хоч з значним відсотком росіян і жидів, яка прагнула освіти і яка в силу ріжних умов не могла дістатися на студії ні до Харькова, ні до Києва, а мусіла студіювати в своїй Полтаві й саме ту науку, яка тут була. Юридичний факультет у Полтаві протримався неповний рік. Погіршилися умови залізничної комунікації з Харьковом, приїзд професорів звідти утруднився і факультет, опертий на чужі сили, перестав функціонувати. Спроба філіяльної організації в тодішніх тяжких і мігливих обставинах себе не оправдала й харківський університет змушений був ліквідувати свій юридичний факультет у Полтаві.

Для організації української високої школи Полтава мала даних значно більше, ніж для засновання там російського філіяльного факультету. Готівка місцевих наукових сил і загальних умов промовляли за засновання тут у першу чергу історично-філософичного та природничо-математичного відділів. В заснованню їх полтавські діячі поступовали дуже обережно. Не покладаючися на місцеві сили, які, хоч здебільшого й мали за собою досить поважний науковий стаж, але не були відповідно кваліфіковані, полтавці вдалися за допомогою до Харківського університету, запросивши звідти професорів. В цьому відношенні вони ніби наслідували практику юристів, але на ділі була дуже значна різниця: юристи мали в Полтаві філію Харківського університету, українці засновували тут свій власний університет в складі двох факультетів лише за допомогою харківських професорів. Участь цих останніх не була довгозвоні тільки налагодили наукову організацію й розпочали працю, далішні провадження якої ще протягом першого року цілком або частково передали місцевим науковим силам.

З цих харківських професорів, які приїздили до Полтави й викладали тут свої курси, мені пригадуються такі видатні наукові імена, як М. Сумцов, Дм. Багалій, Хв. Шміт, С. Кульбакін. Приїздили крім того — В. Веретенников, В. Барвінський, Євг. Кагаров, Євг. Черноусів і ин. Євг. Черноусів був і першим деканом історично-філософичного факультету. Пізніше його заступив на цій посаді молодий доцент московського університету, що тоді саме переїхав до Полтави, Ів. Рибаків.

Місцеві сили спочатку займали при цих харківських професорах становище помішників чи співробітників, здебільшого були доцентами. Харківські професори читали переважно основні курси; місцеві ж, під їх проводом, вправлялися на різних вужчих чи спеціальних курсах. Були між ними й такі, що відразу ж почали самостійну працю. З місцевих полтавських сил пригадую цілий ряд осіб: Ів. Чаленка, автора великої 2-х томової магістерської дисертації про незалежність християнської етики від античної філософії — викладав історію філософії і був першим секретарем університету; В. Щербаківського, завідуючого полтавським археологічним музеєм, який свої виклади з праісторії дуже докладно ілюстрував річковими даними; відомого полтавського українця, В. Щепотьєва, який викладав історію українського письменства; Н. Мірзу-Авак'яни, що викладала історію України; педагогічного діяча Г. Ващенко, який викладав психологію; бувшого директора Яворовської гімназії, І. Прийму, що був і першим директором першої української гімназії в Полтаві, викладав на університеті українську мову; нарешті згаданого уже мною Ів. Рибаків, що викладав історію Росії. Пізніше професорський склад було поповнено новими науковими силами. З цього пізнішого призиву пам'ятаю колишнього секретаря «Української Житни» Ів. Лебединського, покликаного викладати економічну науку; д-ра церковної історії, старого петербурзького професора С. Сагарду, який викладав історію християнства; вихованця ніженського інституту, спеціаліста по класичній філології Ол. Бузиною; Л. Степанова, одного з небагатьох, що викладали по російському — читав західно-європейські літератури; Т. Богданович, авторка біографії В. Короленка, викладала історію французької революції (теж по російському), молодих філологів М. Йогансена та Ів. Капустянського, тепер досить відомих у літературному житті совітської України і ин. Серед професури пригадую собі ще історика українського мистецтва С. Таранушенка, історика Іреції Гриневича й викладача німецької мови Є. Берга. Загальну науку права, яка викладалася на історично-філологічному факультеті, читали Чуйко й Дябло. На природничо-математичному відділі можу пригадати тільки німькі імен, а саме Герасимєнка, Миколаїва та В. Воропая, хоч було їх там значно більше.

Ці молоді наукові сили, здавалося, недосвідчені й не зовсім підготовані до цієї важкої праці, до якої були покликані, вповні справилися з своїми завданнями й цілком оправдали себе. Праця цих людей була творчою і у своїй творчості ентузіастичною. До своїх обов'язків вони ставилися надзвичайно сумлінно. Пригадую де-кого з них, з якою пильністю вони оброблювали кожен з своїх викладів, з якою старанністю готувалися до кожного свого виступу перед слухачами. За цілий час я не можу згадати ні одного пропущеного ними викладу, або практичних вправ. Відносини з студентами були у них завжди дуже близькими й приязними. Кожен з слухачів охоче звертався до професорів, будучи певним, що зустріне уважне відношення до своєї справи й допомогу. Але при такій своїй поготовності тіж професори пред'являли до своїх студентів і дуже високі учбові вимоги. Виявлялося це особливо при іспитах.

Іспити звичайно відбувалися або з цілих предметів, що були прочитані на університеті, або ж з більших відділів їх, що читалися принаймні не менше двох семестрів. Для іспиту кожен професор складав спеціальний програм і вказував літературу, яку необхідно було використати. Іспитовий програм вимагав докладного знання цілого предмету, а не лише основних проблем його. Серед літератури вказувалися не тільки загальні курси, а дуже часто називалися й спеціальні праці — монографії та розвідки. Практика цих іспитів-зачетів, як вона усталовилася з першого ж року в Полтавському університеті, гадаю собі скоріше іспити рігоровні й уже ніяк не може прирівнюватися до звичайних кількостив. Вимоги до слухачів справді були підвищеними. Мені зовсім невідомо випадки, коли б полтавські студенти йшли на іспити до своїх професорів «на чорго» або «на арапа», як це досить широко практикувалося і практикується по інших школах. При таких вимогах, які професура ставила до своїх слухачів у Полтавському університеті, таке підприємство було згорі засудже-

не на повний конфуз для його автора. Так само не обіцяла нічого доброго й підготовка по різних скороченим курсам, репетиторіумам, конспектам і т. и. Ці підручники, так поширені в інших місцях, зовсім не вживалися полтавським студентством. Останнє послуговувалося звичайно солідними курсами, доповнюючи їх скриптами викладів; пильніші ж одиниці використовували часто й багатотомові збірки.

Певна публіка, вороже настроєна супроти українського національно-культурного відродження, ставилася до Полтавського університету з великим упередженням і навіть із зневагою, як до установи недипломованої й нижчої в порівнянні з їхніми уявами про університети. Та коли це ще мало якісь підстави в тому, що Полтавська висока школа була справді установою молодого, не устаєною в своїх традиціях, то що торкається вимог та їх виконання — в цьому відношенню молодий Полтавський університет, як з боку професури, так і студентства, був бездоганний і безперечно стояв значно вище від багатьох старих університетів.

Студентство полтавського університету складалося переважно з селянської молоді, хоч було не мало й елементів міських. Але, як висланці села, так і молоді міста не різнилися дуже між собою, зливаючися в якийсь один тип хліборобської Полтавщини, що мав де-що від колишніх спудеїв і новітньої сільської інтелігенції. По національності студентська маса була українською. Студентів інших народностей, крім двох жидівок, в полтавському університеті я не зустрічав, та й ті були цілком українізованими й брали діяльну участь в різних національно-культурних студентських підприємствах. По освіті студенти полтавського університету представляли кадри цілком підготовлених для університетських студій слухачів і відповідали, ще так би мовити, «старорежимним» вимогам. Складалися вони в масі з тої молоді, що протягом 1917-1918 р. р. покінчили середні школи. Були це останні випуски середнєшкільників. Пізніше стара освітянська система була зруйнована, — старі середні школи, що готували молодь до університетських студій, були скасовані, а тим було знищене й саме джерело притоку нових студентських кадрів до університету. Та незабаром на Україні було зруйновано й саму університетську організацію і замінено установою, що відповідала тим обмеженням школам, які повстали на місці середніх.

По віку полтавське студентство складалося з молоді, що більш-менш своєчасно закінчила свої середнєшкільні студії й розпочинала високі. Дуже молодих не було. Пересічний вік студентів був приблизно 20 літ. Правда, серед них не мало було й людей старшого віку, старших навіть від де-кого з професорів. Це ті, що раніше в силу різних причин не могли вступити до вищої школи, але які з літами не втратили охоти до студій і тепер, засідаючи в аудиторіях поруч з молоддю, здійснювали свої колишні мрії про високошкільні студії. Таких було не мало. Серед них можна було пізнати осіб духовного стану — було кілька священників, — можна було зустрінути різних службовців, земських робітників, педагогів вищих початкових шкіл і др. Університетські виклади відвідували також і звичайні громадяне. По заняттю серед полтавського студентства було багато таких, по службою на різних посадах заробляли собі екзистенці-мінімум для свого прожиття у Полтаві й студій. Але була досить значна частина й таких, які мали можливість оддаватися виключно науці. Заняття в університеті відбувалися здебільшого по обіді, так що службові обов'язки не дуже перешкоджали студіям.

Особливо цікавим представляється відношення полтавського студентства до молоді школи й науки взагалі. Про це згадується тепер, як про щось одиноке, неповториме і навіки страчене. Полтавське студентство виявляло якийсь надзвичайний пієтизм до своєї молоді alma mater. Була це одночасно повага й замилювання. Пояснювалося таке відношення

тим, що полтавський університет в представленню його студентства був не тільки високою школою, він був крім того реалізацією його мрій, його ідеальних уяв про національне відродження. Університетське життя й праця були не лише чисто шкільними, підготовчими, — в них відчувалася велика творчість, що своїми наслідками мала здійснити ті національно-українські й загально-людські мрії, якими в цих роках була сповнена українська молодь і ціле українське громадянство. Виявлялося це в ті часи в усьому.

Перш за все в тій надзвичайній пильності, з якою студентство ставилося до своєї праці й обов'язків. Слухачі з якимсь ентузіазмом відвідували виклади й різні практичні вправи. В цьому відношенню не робилося великої різниці ні між окремим предметом, ніж між професором. Масово відвідувалися виклади навіть таких професорів, які чи то ще не виправилися, чи взагалі не мали належних даних для захоплення своїх слухачів. Головна аудиторія полтавського університету нагадувала скоріше якісь публічні виклади чи навіть театральну сальо. Була це велика рекреаційна чи актова зала гімназії Старицької, вся заставлена стільцями. Вміщала вона, мабуть, більше 300 осіб. І ця аудиторія була майже завжди повною; часто слухачі заповнювали навіть проходи між стільцями й хори. Крім головних середніх дверей до салі вели ще маленькі одинарні двері з-заду, через які без шуму прибували до аудиторії вже під час самих викладів усе нові й нові слухачі.

Саме слухання лекцій завжди було уважним. Слухачі старалися записувати виклади, але це не завжди було можливим — принаймні, в головній аудиторії, заставленій стільцями, такої можливості не було. З огляду на це для кожного предмету утворювалася спеціальна група слухачів, що вміли добре записувати, або знали стенографію, й ті провадили запис, поміщаючись звичайно за столом поруч з катедрою. Час від часу вони звіряли свої записи, установлювали спільний текст, який потім переглядався викладачем і переписувався слухачами. Де-які з цих курсів були відбиті на машинці, переведені на каміні й розмножені. Але загалом видання лекцій не було дуже поширеним. Видавали звичайно тільки ті професори, які не могли порекомендувати для свого курсу якогось соліднішого підручника, хоча б і не в українській мові. З виданням курсів не спішилися. Та це й природне — оброблення їх потрібувало б довшого часу. Крім того й українські видавництва в цей час якось більше були заняті виданням різних науково-популярних публікацій. Чисто науково полтавська професура співпрацювала в різних центральних органах. Трохи згодом дійшло й до видання записок Українського Наукового Товариства в Полтаві, але пізніші події припинили це многонадійне підприємство на першій книжці.

Пильність полтавського студентства й відданість студіям виявлялися також і на семінарах і та різних практичних вправах. Останні відбувалися здебільшого в класних помешканнях гімназії Старицької, майже завжди переповнених, частково в помешканнях українського клубу та музейних відділах Земського Дому. Можна говорити, що кількості учасників була навіть перебільшеною супроти тих вимог, які пред'являє семінарна практика. Але ця участь була здебільшого чинною. Окремі учасники провадили різні розбори, писали реферати, доклади і т. и. Перед тим, як зачитувати їх, визначалися офіційні рецензенти, які знайомилися з працями, приготували свої кондроклади, при чому ці останні своїми розмірами інколи перебільшували навіть основні реферати — семінарні засідання, переходили в справжні диспути, для яких часто не вистарчало й годин і вони продовжувалися вже по-за аудиторіями.

Помешкання гімназії Старицької, де головним чином відбувалися університетські заняття, мені з'являється тепер якимсь величезним вуликом, куди що-дня по-обіді злітали з цілої Полтави слухачі й до пізніх годин сповнювали його своїм життям і працею. В цьому порівнянні я дуже близький до правди — воно нескільки не є ретроспективною ілюзією чи ідеалізацією старшим чоловіком минулих «ліпших часів»... Треба тільки пригадати собі ті роки, тодішнє життя з його загальним громадським горінням, жаждою освіти, яка однаково сильно виявлялася тоді на Україні як

серед молоді, так і серед старшого громадянства. Це були часи, коли освітня праця була головною формою й способом національного відродження, при чому форма ця тоді багатьма розцінювалася як єдина. Трохи не всі тодішні українські публікації, призначені для ширшого читача, штемцелювалися зміненним гаслом: «освіта єдина з недолі нас вирве». Треба згадати ще один момент цього минулого, а саме тодішній український ідеалізм, який з боку студентства виявлявся у відданості й посвяті громадській праці й національним інтересам. Звичайно були й виключення, але вони були остільки незначними в загальній масі, що лишалися просто непомітними. В усякому разі не можна й припускати порівняння тодішнього полтавського студентства, його праці й стремління, з тим, що мені пізніше довелося зустрінути за кордоном і серед своїх, і серед чужих, — з їх розрахованістю, яка в основі є кар'єристичною, егоїстичною, що робить враження dochasno постарілих людей, які не знали віку молодечого горіння й ідеалізації, віри й відданості. Про дипломи, титули, посади мені ніколи не доводилося чути розмов серед полтавського студентства. Зате дуже багато говорилося про національно-громадську працю, завдання й обов'язки. Ці розмови якось перепліталися з різними загальними теоретизуваннями, з розв'язанням таких проблем, які, здавалося, не мали близького сусідства з конкретно дійсністю тих людей. І це були не одні слова: майже кожен із студентів свої розмови про національно-громадські справи старався перетворити в дійсність. Реалізація їх у ті часи відбувалася головню на полі культурно-просвітньому. Більшість студентства була зв'язана з різними просвітніми організаціями, яким віддавали свої сили й уміння. Майже кожна з тих численних Просвіт, що вкрили собою в 1917 році Полтавщину, мала в полтавському університеті свого діяльного члена, який, повертаючися в перервах між студіями до дому, приносив сюди і свій запал і придбані знання. Нехай наші теперішні «американці», оглядаючися на ці часи недавнього горіння, посміхуються; нехай вбачають у ньому наслідки якогось «спадщини» й пережитків, української чутливості і т.и., нехай мимрять про необхідність розрахованості, більшої доцільності в організації... При всій раціональності їхніх тверджень все ж одно раз на все лишиться правдою: без того горіння й відданості, яку виявляла наша студентська молодь в перших українських школах, не можливе наше національне відродження й немислиме вільне майбутнє.

Коли пізніше, вже за кордоном, я побачив, що професори відбувають свої виклади й практичні вправи при дуже слабкій асистенції слухачів, і особливо професори українські з відомими іменами, я поставив собі питання, як би розцінювало такий факт полтавське студентство? Він насамперед був би для нього незрозумілим, неуявимим і неприпустимим. Воно могло б розцінювати його єдино як прояв національної зради. Не ліпшої оцінки заслуговували б також і ті розраховані та практичні в своїх прямованнях наші земляки-студенти, які, користуючися західно-європейськими системами високошкільних студій, дбають одночасно про кілька дипломів і титулів й праця яких виявляється в студіях тільки для іспитів, а студії базуються на конспектах, так широко поширених за кордоном взагалі. Та другої оцінки такі факти, що криють в собі надзвичайні кар'єристичні претензії в майбутньому, й не заслуговують.

Студентське життя за перші роки не встигло ще набути сталих традицій. Станових студентських організацій також тоді не було. Студентство віддавалося більше студіям, тому й організації його мали здебільшого завдання цим студіям допомагати. Були різні гуртки для спеціальних студій окремих наук, були гуртки історичні, літературні, природничі і т.и. Були об'єднання для записування й розмноження викладів, був літературний суд. Останній відбував свої засідання при значній участі студентської публіки, звичайно по неділях і святках. Цей факт особливо треба підкреслити, як показчик тої інтенсивності, якою відзначалося студентське життя в Полтаві, — працювали навіть у дні спочинку. Але при всіх цих дуже численних студійних і других гуртках і організаціях, загальної громади студентів довгий час не було. Вона формально установилася тільки знач-

но пізніше, власне вже в совітські часи. До того ж часу це громадське життя студентства виявлялося лише фактично. Найвищим студентським органом були загальні збори студентів, свого роду віче, які вирішували всі важливі справи, вибирали різних функціонерів, представників і т. и. Через останніх студентство досить чинно співпрацювало з різними органами управління університету, виявляючи в цьому відношенні дуже багато такту, особливо в ті часи, коли в цих органах почали засідати й представники совітської влади. Про якісь конфлікти професорських органів з студентами чи їх представниками мені не доводилося чути, — та їх і не було. Студентство сто в загальні дуже охоче допомагало в справі організації своєї школи. Його можна було бачити за працею в канцелярії, бібліотеці і т. и.

Бібліотечна справа для університетських студій у Полтаві стояла досить не зле. Спочатку студентство користувалося старою й багатою переважно на українську книжку бібліотекою, українського клубу й новозаснованої полтавської «Прогресу», крім того, цілком приступними були досить багаті на наукову літературу бібліотечні збірки губерніяльного земства та міської Гоголевської книгозбірні. Можна було доставати книжки й з деяких других збірок, навіть приватних. Пізніше бібліотечна справа в Полтаві була централізована, було складено загальний каталог усієї книжкової готівки у полтавських бібліотеках із зазначенням, де що треба шукати, а згодом було утворено й центральну наукову бібліотеку, на чолі якої став проф. університету М. Сагарда.

Справа про засновання своєї власної бібліотеки була поставлена університетом дуже рано. При чому в її переведенні досить видатня роль припадає й на долю студентів. Крім такої технічної праці, як каталогізація, розміщення, впорядкування то-що, студентство дбало й про поповнення її, налагоджувало передачу різних наукових книжок з провінціальних бібліотек до полтавського університету. Пам'ятаю, таку пересилку цілого комплексу Київської Старини, різних літописів, праць Дм. Еварницького і др., усього два великих мішки книжок — з Кобеляцького повіту. Особливо ж видатною подією в організації університетської бібліотеки було придбання дуже багатой книгозбірні проф. Голубинського, яка склала основу головної історичного відділу. Кількість томів у зв'язку з цим збільшилася до кількох десятків тисяч. Містилася вона на другому поверсі в домі д-ра Харечка по Срітенській вул., поруч з українським клубом. В тому ж помешканню містилася спочатку й канцелярія університету.

В житті полтавського студентства представляє значний інтерес його політична сторона. Політичні прояви в тих роках ззагалі були домінуючими, більше того — ціле тодішнє життя було щире сповнене політикою. Повно було цієї політики й серед полтавського студентства. Але, як це не дивно, політичних організацій не було зовсім. Політична праця якось спліталася з працею громадською й самими студіями. Як те, так і друге, було національним і уже тим самим дуже політичним. Само собою, що між студентством були й члени окремих українських політичних партій аж до крайніх лівих. Але ці партійці були дуже нечисленні, свою партійну діяльність вони провадили десь по-за університетом. Для вузько-партійної діяльності серед студентства не було ґрунту. Було помітним, що в тяжкій для Полтавщини й полтавського університету часи, як напр., місцяї денікінщини або червоних навал, кількість студентства значно зменшувалася — частина роз'їдилася з Полтави, змушена переходити на неспільне становище. Були й такі, що вступали в повстанські організації й час від часу тільки навідувалися до Полтави на короткий «студійний побут» з Чорних, Миргородських і др. лісів. Не мало полтавських студентів склало й свої голови в цій боротьбі. З таких особливо треба згадати дуже талановитого студента Шевченка, розстріляного більшовиками. Але поруч з такими в складі полтавського студентства були й другі, що заслужилися пізніше в протилежному таборі. Серед них мені називано теперішнього комуністичного літерата й партійного історіографа української «контр-революційної еміграції», М. Мотузку.

До перетворення Полтавського університету на Інститут Народної Освіти дійшло десь в 1920 році. Перетворення це було доконано під час загальної зміни большевиками культурно-просвітньої системи на Україні. До того ж якийсь час Полтавський університет функціонував під совітами майже самостійно. Совітська освіта не хотіла затверджувати його, проволікаючи різними способами справу, хоч де-які грошеві асигнування на утримання університету все ж відпускалися. При зміні освітньої системи на Україні Полтавський університет спочатку було перетворено у вищий Інститут Народної Освіти — т. зв. ВІНО, пізніше ж було зроблено з нього звичайне ІНО. Університетові було надано новий статут, який вимагав повної реконструкції цієї установи, зміни учбових планів, програмів, а почасти навіть і самого професорського складу. Тодішня зміна освітньої організації на Україні, переведена по проєкту відомого Г. Гринька, своїм головним наслідком мала загальну руїну освітніх установ. Останні, як, напр., середні школи, просто касувалися й замінювалися школами ліжками, або ж піддавалися такій перебудові, яку їм не під силу було в тих умовах витримати. Тут не місце довше зупинятися на цьому. Треба підкреслити лише, що Полтавський університет і цю тяжку операцію переніс і продовжував свою працю в дуже несприятливих умовах совітської дійсності. Тяжкі були ті умови, тяжкою була й праця. Я не ставлю зараз своїм завданням зупинятися на цьому періоді життя й діяльності полтавської вищої школи — це не входить у обсяг моєї теми. Вважаю, що для цього не наспів ще й час. При кінці хочу згадати ще де-що з проявів самої перебудови Полтавського університету в ІНО.

Совітські зміни в університеті торкнулися всього — професури, студентства, університетського управління й самої науки. До школи, як і до багатьох других установ у той час, було приділено владою спеціального політичного комісара (політком), який затверджував усі рішення, по-чинови й розпорядження керуючих органів. Влада політкомом вважалася значно вищою від ректорської й була фактично найвищою в університеті взагалі. В тодішніх умовах це виявлялося в тому, що ціла школа мусіла рахуватися з політкомом, в той час як цей останній рахувався тільки з своїм партійним осередком і його приписами. Під доглядом і при безпосередній участі політкомів провадилися і всі дальніші «реформи» університетського життя. В своїй діяльності політком спірався на студентську ком'ючейку, але остання не була численною, зв'язки серед студентства мала дуже слабі, взагалі в студентському житті, не вважаючи на своє упривилежоване становище, не грала ніякої видатнішої ролі.

З політичних комісарів у Полтавському ІНО я знав двох — Крижанівського і Гаврилова. Обидва вони були комуністами і відігравали якусь роллю в губерніальній партійній організації. Крижанівський до своєї партійної кар'єри був, як говорили, десь директором чи інспектором російської державної гімназії й навіть під крилами двохголового орла відзначився надмірною благадійністю. В українському ІНО він також урядовав і з студентами зносився мовою російською, яка була тоді, почасти завдяки такому Крижановському, офіційною в комуністичній партії і у цілій совітській організації на Україні. Своім зовнішнім виглядом, гострими рисами обличчя, бігаючими пронизливими очима цей педагогічний бюрократ нагадував типових жандармських допрошувів. З посади політкомом ІНО Крижанівський уступився не добровільно. Його наступник, Мирослав Гаврилів, був галичанин. В культурно-національному відношенні був признаним українцем. В той час це здається був єдиний серед полтавських комуністів галичанин. В цьому відношенні він викликав здивування й незрозуміння з боку місцевих українських діячів. У Полтаві Гаврилів займав цілий ряд комісарських посад в освітніх установах. Свою кар'єру тут він розпочав на посаді завідуючого професійною освітою, потім був комісаром центрального пролетарського музею, що містився в Земському Домі, ІНО й кооперативного техникума; пізніше його ім'я згадувалося в пресі, як ректора харківського ІНО. До конфліктів з українцями з Гавриловим не доходило,

місцеві культурні робітники вважали його політкомство найменшим можливим злом з боку компартії, хоч само собою й щирим довір'ям місцевих українців цей білий крук серед тамошніх комуністів не користувався. На посаду політкома полтавського ІНО Гаврилова було призначено вже після того, коли Крижанівський доконав головні завдання совітської реформи, так що Гаврилову припало лише посісти наслідки різноманітної діяльності свого попередника.

Совітські реформи почалися заведенням змін у викладавних програмах. Проявом цього було, між иншим, те, що на історичному відділі були скасовані всі загальні історичні дисципліни і замінені предметами спеціального напрямку. Загальну історію країн, народів і епох було замінено історією різних революційних та громадських рухів та течій. Ів. Рибаків, що читав перед цим історію Росії, мав тепер викладати такий курс з історії Росії, П. Богданович — з історії Європи XIX ст. Історія християнства, яку до того викладав проф. М. Сагарда, тепер була замінена історією середньовічної культури, політична економія й історія економічних доктрин (Ів. Лебединський) — історією соціалізму і т. д.

Така зміна програмів спричинилася частково й до зміни в професорському складі. Де-які університетські курси не вважалися, на погляд нових керівників, підходящими для ІНО й були усунені з програмів, а разом з тим звільнено і самих професорів, які опинилися без діла. Але ці зміни в професорському складі не були значними. Загалом професура полтавського університету, за виключенням де-яких одиниць, продовжувала свою працю і в ІНО.

Належить згадати, що у де-кого з професорів це продовження настало після довшої перерви, до якої спричинилися переслідування совітської влади. Кидався в очі особливо той факт, що совітська влада переслідує саме тих діячів Полтавського університету, які зазнали дуже багато турбот та небезпеки і з боку москалів-денікінців. З них В. Щепотьєва та Г. Ващенко було завезено аж до Харькова. При тодішній системі масового знищення українців харківською чрезвычайкою, тільки чудом можна пояснювати, що ці видатні культурні діячі дісталися на волю. В цей час взагалі з Полтави було вивезено до Харькова всіх видатніших українських політичних і громадських діячів. Багато з них не повернулося зовсім, а ті, яких минула чаша, оповідали страхіття про чекистський побут, про звірства катів і про героїство мучеників. Розстріли звичайно відбувалися ніччю, засуджених виводили здебільшого партіями. Останнім прощанням призначених до страти був національний український гімн, співу якого не могли заглушити навіть і чекисти. Не дивно, що полтавські професори, вирвавшись з в'язниці, зімою у люті морози пішки прийшли з Харькова до Полтави. В моїй зачотній книжці є запис про те, що я 10 січня 1921 р. здав зачот з історії українського письменства, читаної В. Щепотьєвим, Ол. Бузиному. Сам В. Щепотьєв тоді не сидів у Харьківській чрезвычайці.

Та якими значними не були совітські зміни в університетській організації й самій науці, все ж найбільше торкнулися вони самого студентства. Спочатку освітні органи не займали студентів зовсім. ІНО механічно прийняло до свого складу всю ту готівку студентів, яку мав університет. Більше того, совітська влада ухвалила навіть наділити студентство такими привілеями, які б забезпечували йому повну можливість студій. Насамперед студентство було звільнене від т. зв. трудової повинності. В тодішніх умовах совітського режиму таке звільнення було значним привілеєм. В силу цієї повинності тільки той мав можливість оправдати перед совітськими органами своє існування, хто був на службі. Служба ж у ті часи була майже виключно совітська. Людські істоти по-за совєслужбою були елементом, переслідуваним за свою буржуазність, контр-революційність і другі гріхи супроти комуністичних скрижалів. Само собою, в таких умовах життя звільнення від трудоповинності було справді не аби-яким привілеєм для полтавського студентства. Та совітська влада пішла ще й далі в своїх турботах про студентство. Освітні органи задекларували, що совітська держава сама буде дбати про матеріальне забезпечення студентства. Фор-

мою цього забезпечення мав стати універсальний тоді на Україні «пайок». Конкретно це виявилось в тому, що студентам почали видавати борошно (щось по 26 фунтів на місяць) і гроші. В гімназії Старицької навели мішків з борошном і розважували там. В тодішніх умовах, коли справді було дуже сутужно на харчі, ці пайки були великою підмогою. Шкода тільки, що видача їх продовжувалася рівно доти, поки вистарчило реквізованої десь партії борошна і грошей, випадково асигнованих на якомусь засіданню. І борошно, і гроші, як і «пайок» в цілому okazалися з боку совітської влади звичайною рекламою, ужитою для вражіння на обивательські маси. Незабаром студентська дійсність виявила цілком иншу совітську практику. Совітські органи взялися за «чистку» студентства, яка мала завдання усунути з студентського складу небажані владі елементи. Чистка під назвою «реєстрації» студентства наказувалася звичайно з центру і переводилася спеціальними комісіями з представників компартії, освіти, студентської комсомолки, профсоюзів, професури й самого політбюро. Останній відіграв головну роль. Партійно склад комісії, виключаючи професорського представника, був комуністичним. Представник професури фактично був у цьому чистилищі в ролі пасивного асистента. Його участь у складі комісії пояснювалася тими завданнями, якими совітська влада на зовні мотивувала «реєстрацію». Перевірка, по поясненням освітніх органів, мала ніби в першу чергу завдання контролю академічних успіхів студентства й усунення з школи неуспіваючих, щоб таким чином звільнити місце для більш талановитих і охочих до науки кандидатів. Як завдання перевірки, про яке згадувалося з цих офіційних пояснень між иншим, було усунення з складу студентства елементів контр-революційних і протисовітських. В дійсності ж це друге завдання для совітської влади було головним і одним. В цьому можна було переконатися по змісту тих анкет, які мусіли заповнювати слухачі: вони складалися з кількох десятків питань виключно політичних — в них не було ні одного, яке б торкалося студійних успіхів студентів. Не цікавилися цими успіхами члени комісії й під час тих усних допитів, які ця комісія переводила кожному слухачеві. Зате в цих анкетах і на допитах дуже докладно вияснялося походження студента, матеріальне становище його і його батьків, соціальна роль всіх його родичів і далеких предків, відношення їх до совітської влади й цієї останньої до студента та його рідні, погляди на комунізм, релігію і т. и. Студентам крім того ставилися ще питання з спеціального асортименту — напівсормозницького змісту — про вільне кохання і т. и. Треба підкреслити, що ця «чистка» дуже мало була подібна до пізніших іспитів з політграмоти, хочі останні теж мали на меті чистку. Та початкова перевірка студентства мала контролювати не знання, а самі настрої, кредо й провини кожного щодо совітської влади та звільнити неблагонадійний елемент. Чистка полтавського студентства відбувалася кількома наворотами. При чому що-разу звичайно заповнювалися анкети, комісія розглядала їх, робила свої уваги і потім призначала усний допит. Висліди чистки оголошувалися. Теорія передбачала можливість ще якоїсь касації постанов комісії до Харківка, але практика не обіцяла нічого доброго від таких спроб, скаргу на рішення комісії треба було подавати через ту ж саму комісію. Студентство якийсь час пробувало було уникати цих т. зв. «спеціальних реєстрацій та перереєстрацій» звичайною неявкою, але незабаром тих, що не являлися, почали звільняти як «механічно вивбухших по перереєстрації». В наслідок цих політичних реєстрацій і звільнень склад студентства значно зменшився. Академічне життя взагалі дуже змінилося. В обстановці совітських переслідувань і нагінок відчули себе невідільно, як професори, так і студенти.

Як епізод пригадую, що під час головної чистки, яка була переведена за політкомства Крижанівського, серед ночі камінням в його хаті були вибиті вікна. Цей вчинок він приписував студентам. Наскільки це відповідало правді, твердити не можу. Думаю тільки, що в тодішніх умовах безоглядного і жорстокого терору з боку совітської влади, такий «атентат» міг бути тільки або актом великої нерозважливості, або ж проявом розрахо-

ваної провокації, скоріше всього з боку того самого Крижанівського, з метою нажиття собі політичного капіталу; тим паче, що сам Крижанівський з цього нападу вив'язався без найменшої шкоди на тілі.

Полтавський університет не зробив ні одного випуска. Ентузіастична праця його студентства була припинена, віддана діяльність професури зруйнована. Ціла організація була скалічена — дальніша праця й розвиток її дуже утруднений і унеможливлений.

Тяжко було сподіватися великих наслідків од праці людей, що їх переслідувано, в нелюдських умовах голодного існування, в нетоплених помешканнях. І все ж навіть у таких неможливих умовах ця праця не змирала ні на хвилину. Багато природніх сил і живучости виявив Полтавський університет, встоявши під ударами страшного лихоліття й це може служити запорукою його відродження.

Старі робітники його, зголоднілі й виснажені на силах і здоров'ю, частково роз'їхалися з Полтави. Ім'я Ів. Рибакова зустрічаємо тепер у зв'язку з українською працею в Петербурзі; Ів. Лебединський та П. Мірза-Аван'ян продовжують свою наукову діяльність у Харкові, В. Щербаківський у Празі. Не приросли до Полтави й такі молоді сили, як М. Йогансен та Ів. Капустянський. Заслужений громадський діяч і учений В. Щепотьєв пробує десь на далекому засланні (кажуть, ніби то в Соловках). Про приток молодих сил у склад професури не доводиться і згадувати. Професорська рада ІНО поповнилася старими діями протиукраїнського руху. З них найбільшої слави зажили Кутєпов та С. Грушевський. Кутєпов був навіть деканом. Обидва вони вславилися ще в р. р. 1909-13 своєю участю в організації російсько-монархічного терору в Київському університеті. Реабілітуючись за своє минуле в полтавському «Голосе Труда» (ч. 104 з 11 травня 1923 р.) С. Грушевський заявив у своєму «покаянному листі», що він дійсно «належав до політичної групи В. В. Шульгіна, будучи її постійним кандидатом при різних виборчих кампаніях 1917 р. (sic!) і взагалі беручи активну участь у її діяльності». Як Кутєпов, такі Грушевський чинно св. Володимир».

Уявимо на хвилину, що руїни Полтавського університету не було б, і ми святкували б тепер 10-тіття його діяльності. Як б звіти представив би він про перші 10 років свого життя, про віщо б ми довідалися з його справоздань?

Перш за все Полтавський університет довершив свою організацію, він сформував ще два чи може й три факультети — тепер мається там крім історично-філологічного та природничо-математичного ще факультет юридичний та медичний, може й теологічний. Університет має уже не сотні, а кілька тисяч слухачів. Університетські установи розміщені по всій Полтаві. В кількох місяцях проводяться виклади, так само практичні вправи: в Боговгодній установі, музеях, архивах, бібліотеках... Університетові тісно в старій Полтаві, незручно — він потребує нових просторих помешкань... Але певно з університетських звітів у 10-ту річницю довідалися б, що до будови їх уже приступлено й що за якийсь час університет буде святкувати входини у свою власну хату.

Далі дізналися б, що за минулих 10 літ діяльності Полтавський університет зробив 5 чи 6 випусків своїх слухачів, які, озброєні знаннями, повернулися в батьківські оселі й стали до праці. Що не тільки в середніх, а навіть і вищих початкових школах на Полтавщині педагогічний персонал має здебільшого високу освіту; що тип ротного ф'єршала та підпольного аблаката став уже тим предметом «археологічних» студій, що на Полтавщині населення і в медичному і в правному відношенні обслуговується висококваліфікованими робітниками. Навіть тип священника Полтавщини став

поволі змінитися під впливом випусків богословського факультету Полтавського університету. А все інше! Хіба так багато треба в наші часи, щоб змінилося до непізнання культурне обличчя країни? Змінили ж його московські наїзники протягом кількох років до непізнання на гірше... Чому ж не припустити, що своя українська праця, ентузіастична і віддана, не могла б за той час змінити його до непізнання на ліпше...

З кожного випуска студентів при університеті залишалися для підготовки до наукової праці найталановитіші одиниці. Їм уможливлювалася дальніша наука, їх посилено для спеціалізації й удосконалення в другі українські й чужоземні осередки. В справозданнях університету ми побачили десятки нових імен доцентів і кандидатів, які здобули свою високу освіту в Полтаві й там же віддають свої сили науковій праці. Серед професорського складу зустрічаємо багато нових імен. Це ті старі професори, які прибули до Полтави з других міст, які повернулися з Московщини або які покликані з-за кордону. Спільними силами вони розвинули в Полтаві велику наукову продукцію. Університет має власне видавництво. Помимо різних курсових публікацій і монографій, університет періодично видає свої Наукові Записки чи Праці. Поруч з університетом функціонує і розвиває свою різносторонню діяльність також Наукове Товариство...

Годі! Здається чудом, мрією, сном. Особливо тепер в часи нашої Руїни, коли підриваються надії в майбутнє, коли українцям доводиться зазнавати з усіх боків стільки ворожості, невизнання й навіть зневаги. Але в цих тяжких обставинах те, пережите колись, спогади про недавнє університетське життя в Полтаві, служать разом і джерелом надій та віри в світлу будуччину.

Не судило я нам святкувати свого часу 10-ліття Полтавського університету. Але його засновання і недовге життя служить певною запорукою того, що він відродиться, що відживе й зазеленіє поламана деревина й знову засяє рясним цвітом. Буде це на весні нашого визволення. А там недалеко й до осені, до першого врожаю. Нове десятиліття й казкова мрія стане щасвою дійсністю.

Український університет у Полтаві був, його зараз немає, але він мусить бути.

С. Наріжний.

0,33 (1986)

p
u 4167

LIBRARY OF THE
MUSEUM OF MODERN ART
1000 MUSEUM AVENUE
NEW YORK, N.Y. 10028

рл 4167

С. Наріжний

ОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ